

מזיכרונותיו של שלום אילת:

גטו קובנה נוכח ההשמדה

גאזים

בסתיו החלו לדבר אצלנו על גאזים.

יום א', יום שמש; אמא, אני ואחותי הקטנה מטיילים אחר-הצוהריים ברחוב ואמא מספרת לנו חדשות שונות. לפתע שואלת אחותי: אמא, זה כואב למות מגאזים? אמא – אחות מוסמכת – עונה לה באותה ענייניות שבה הייתה מסבירה לנו תמיד דברים הקשורים בתחומי הבריאות – לא, אין מרגישים דבר; נרדמים ולא מתעוררים יותר. ואני, באחוות מבוגרים, מוצא את עצמי גם כן מצרף את קולי – לא, זה בכלל לא כואב, פשוט ישנים ודי.

דברי אם לבתה בשעת טיול ביום שמש אחר הצוהריים בגטו.

זה זמן ששאלת המוות ודרכי ההמתה הצפויים לא פסקו מלהעסיקני. לאן נלקחים האנשים, מה עלה בגורלם של תושבי הגטאות האחרים בסביבתנו, אשר לפי השמועות יום אחד העמיסום על קרונות והובילום אי-לאן? זכר הקשישים השקועים בתרדמתם ב"כיכר הדמוקרטים", או מעקה המתנודד על החבל היו לנגד עיני כאשר שיויתי לעצמי את המוות. אישורים לדימוי זה מצאתי גם אחר השחרור, כשהרוסים היו מציגים בטקסי לוויה ציבוריים ארונות מגולים של מפקדים בכירים שנהרגו בחזית. הם נראו כולם כה רגועים, פניהם כה שלוות. דמיוני נטה לפסוח על המראה האפשרי של בורות ההריגה כמו אלה שבפורט התשיעי. והרי ביקרתי במצודה כזו בעת טיול כיתה אביבי לפני המלחמה – מבנה לבנים ענק שקוע באדמה, מוקף חפיר עמוק סביב, ולו דלתות ברזל גדולות וחלודות. מששוחחנו בגאזים, דימיתי לעצמי כיצד מכניסים המוני אנשים לאולמות הענקיים של מצודה כזו, נועלים שעריה ומזרימים גאז פנימה.

מהו המוות העדיף? שאלה חשובה זו אשר חזרה ועלתה, בתכיפות גדלה והולכת, בשיחות שבינינו. ואמא השיבה – היא כה אהבה לדקלם – מתוך "מצירי" של לרמונטוב:

МЕНЯ МОГИЛА НЕ СТРАШИТ

ТАМ, ГОВОРЯТ, СТРАДАНИЕ СПИТ

(אותי הקבר לא מבהיל/ שם, אומרים, הסבל נם)

[ואני שנים תרגמתי לעצמי – אולי לא במקרה – שם, אומרים, שינה נצחית].

באו ימים ומצאתי את עצמי משנן דקלום זה בגוף רועד כמו מנטרה גואלת, נצמד לקיפאון מלותיו כדי לעודד מעט את הנפש המרחפת מאימה.

ואחותי הקטנה, או אמי, האם סייעו להן שורות אלה ברגעיהן האחרונים?

כל שלוש השנים בגטו היינו מועמדים בכוח לכל אחת משתי מיתות אלה, על שפת הבור או בהובלה לתאי הגאזים. הייתה זו רק שאלה של זמן להיווכח איזה תסריט יתממש. לעתים אני חש כי חלק בתוכי מצוי עדיין בעמדת המתנה.

את אבא בסוף הקיץ השלישי העבירו מגטו ריגה למחנה עבודה סמוך בקייזרוולד. היה שם משטר אכזר של מחנה ריכוז, מופעל על-ידי מפלצת ושמה זאואר. יום אחד גילו בכיסו של אבא עיפרון זעיר ופיסת נייר – וכי מה ימצאו בכליו של אבא – הלכו וכינסו את כל דרי המחנה ל"אפל" (מפקד) ואת אבי הציבו ליד גרדום התלייה עם גוש סבון גדול בידיו, כדי שהוא עצמו יסבן את עניבת החנק המיועדת לו. תוך שהוא מסבן את קולרו, מדגיש הוא, גם אז לא פסק מלהחליף עם קהל הנאספים שמולו הלצות שחורות. ואלמלא שינה ברגע האחרון מפקד המחנה את דעתו – יש סוברים כי משום ביקור פתע של קצין בכיר אשר סר בדיוק באותם רגעים למחנה, והוצאה להורג של יהודי, קשה להאמין, לא התאימה לנסיבות אלה – גם לא הייתה נותרת לאבא ההזדמנות לספר עוד בשבחי ההומור.

חוזרים ... אלי, בתדירות קבועה כמעט, החלומות הללו על צריפים ארוכים, על טור ההמתנה ההולך ומתקצר, על משלוח ההולך ומתבצע. מתוך מעמקי השינה שב ומנסה אני בלב רועם לגייס את מיטב כוחותיי כדי לחפש מוצא, להיחלץ, ובכל פעם מעשה התחמקות קשה יותר. מדי חלום מתרחשת ההימלטות בשבר-שנייה מאוחר יותר, ועדיין נותרת התחושה הברורה כי שוב הייתה זו הינצלות זמנית בלבד, התחמקות-על-תנאי עד לפעם הבאה.

אמא מחפשת מוצא

מפתיע מה מעט יודע אני על החורף האחרון של סוף 1943. והלוא הייתי כבר בוגר, וכשיר יותר לכאורה לזכור. לפי ספרי קורות הגטו היו אותם ימים פרשה בלתי-פוסקת של הצקות והריגות, קדרות ואין-מוצא. החזית קרבה והלכה והידיעות על תבוסות הגרמנים רבו. ברור כי ידם של הרוסים הולכת וגוברת ובמוקדם או במאוחר יגיעו למקומותינו. השאלה הגדולה הייתה מה יקרה לנו בינתיים.

התחושה היא כי השחרור קרוב, בעוד כך וכך ימים, הניעה אנשים להעז ולחפש דרכים להימלט. אף שהציבור הליטאי בכללו נותר עוין ושוטם, גדל מספר האנושיים ביניהם, אשר לנוכח השינויים המפליגים בחזית מוכנים היו עתה להסתכן יותר ולתת מחסה לידידים לשעבר. בצדם נוספו רמאים רודפי בצע שראו כאן הזדמנות להתעשר – הלוא היהודים גדושי ממון הם. והיו גם ליטאים אשר היה להם חשבון לנסות ולשפר את דמותם בעיני הכובשים האדומים ההולכים וקרבים.

אך הסכנה הייתה רבה להלשנה, להסגרה. מוות צפוי היה לא רק ליהודים הנלכדים – בפורט התשיעי בדרך כלל – אלא גם למחביאיהם. ייתכן שקל יותר היה להסתתר בכפרים רחוקים, בהם המגורים דלילים יותר, הפיקוח מצומצם ויחסי השכנות טובים יותר. אולם נדירים היו

היהודים בעלי גישה למקומות אלה, אולי יוצאי הפרובינציה אשר גלי המלחמה גרפום לגטו שלנו, ועתה הם הצליחו לחדש את הקשר עם שכניהם לשעבר.

האם ניתן היה להימלט אל היערות ולהתחבא בהם? אותם היערות הזכורים לי מילדותי היו למעשה קטנים, סמוכים ליישובים. אפשר היה למצוא בהם מסתור לימים אחדים, להתכלכל מגרגרי יער, כפי שעשו ד"ר גורביץ ועטעלע בימים האחרונים בטרם בוא הרוסים. אולם הסתתרות ממושכת יותר, ובימי החורף, לא הייתה אפשרית שם. נותרו היערות האגדתיים במזרח, רחוקים וגדולים, מוקפי ביצות ורוחשים פרטיזנים הלוחמים בגרמנים. לשם חתרו בסכנת נפשות ובאבדות מרובות אנשינו המאורגנים וחיים ילין בראשם.

אלה שהצליחו פה ושם להסתפח באופן לא מאורגן לפרטיזנים, חיהם לא היו פשוטים: חברתי סוניה, הפעוטה שאיתרע מזלה להיוולד דווקא בתחילת המלחמה, נדדה בשנות חייה הראשונות על גב אמה ביערות, בחורף הן מתחבאות במחפורת עפר שבמרכזה מדורה. כל-כך שגרתיה היה הדבר עד שפעם אחת, כך סיפרה לי, משהתאפשר להן להיכנס לבית רגיל של איכר, שאלה סוניה בתמיהה את אמה למה לא דולקת כאן המדורה. יום אחד נשרטה ברגלה ואמה פנתה אל הנחל הקרוב, לשטוף בו את הפצע. בשובן לחבורה נתגלה כי בעת העדרן הרגו שם הפרטיזנים את כל היהודים שביניהם.

אלה שבבריחתם חייבים היו לנוע ממקום למקום, או לחיות בין המקומיים תחת זהות שאולה, הינצלותם הייתה תלויה קודם כול במראה החיצוני שלהם – בדמות הארית שהצליחו לעטות. בלעדיה לא היה כל סיכוי לשרוד, ולכהי שיער ובעלי אף יהודי טיפוסי לא הייתה תקומה. נשים החלו לשטוף שערן במי-חמצן לקראת ימים יבואו, אבל אמי שלי, בעלת האף הארוך ומקורזלת שיערה הכהה – אף שהרבה שיבה זרקה בו בשנים האחרונות – בכל-זאת הייתה מעיזה ופעמים רבות שוטטה ערב ובוקר בחוצות העיר, מעוטפת היטב להסתיר את חזותה היהודית.

והיה מחסום השפה. הו השפה. חיים ומוות היו בידי הלשון הליטאית הרהוטה, ובעיקר – היגויה היאות. הרי"ש המתגלגלת שרוב אחינו בני ישראל אינם שולטים בה, עשויה הייתה לחצוץ בין חיים לכיליון. אשריו של חברי פערקעלע שבזכות מבטאו המעולה יכול היה, אחר בריחתו מקרון המשלוחים, לחפש לו מקומות מחסה אצל איכרים ליטאים גם אחר שידיד אביו, אשר אל כפרו צעד ימים מרובים, אפילו לא פתח לו את הדלת. גם עם בוא הרוסים לא נעלם קושי זה. "אמור – קוקורוזה" (תירס ברוסית), או "אמור (ברוסית) – על הרי אררט גדלים ענבים יפים, עסיסיים ומתוקים", שתי אמרות עתירות רי"שין שבהן היו מלגלים עלינו. אמרתי אז לעצמי – אם אזכה ואחיה, אגדל את ילדי על שפה לועזית שהרי"ש בה רכה, כדי להקדים ולמנוע מהם פורענויות ואסונות מלכתחילה.

בסך הכול, ההימלטות מן הגטו הייתה פתרון של מעטים בלבד. "עמך", אנשים פשוטים בלא קשרים, אמצעים ושפה, בפניהם לא ניצבה שום ברירה אלא להתכווץ ולהמתין יחד לנגזר עליהם, כרחל לפני גוזזיה.

אך אמא לא נואשה, והחליטה לחפש מוצא. באשר לעצמה, סמכה על השתייכותה למחתרת ותוכניות היציאה ההדרגתית ליערות. הדאגה היתה לגבינו הילדים. באותה עת פשטו שמועות על אקציות מסוג חדש שבהן לוקחים את הקשישים והילדים בלבד. ואצלנו החלו לספר על הורים המבריחים את ילדיהם החוצה ומוסרים אותם לידי ליטאים. מששמעה זאת לראשונה אמרה אמא – אנו לעולם לא ניפרד, לטוב או לרע נלך כולנו יחד. בסתר ליבה קיוותה כי יאפשרו לה לקחת עמה ליער גם את שני ילדיה. אולם בהדרגה, משנוכחה כי הסיכויים לכך קלושים, עוד קיוותה שלפחות לי, בן העשר וחצי, יתאפשר הדבר. לפיכך החליטה להתחיל לחפש מקלט אפשרי לאחותי הקטנה.

תחילה נראה היה הדבר מופרך ולא מציאותי. מעטים היו הליטאים שיסכימו לקחת לביתם ילד יהודי. סיכוי טוב יותר, לכאורה, היה במסירה לכומר או למנזר. מקובל היה להניח כי אלה רחומים יותר, בתנאי שמתירים להם להטביל את הילד. מילא, מה חשיבות למעשה הטבילה לעומת החלופה הצפויה האחרת. ובכל-זאת היו הורים שהאפשרות כי ילדם יינצל ויגדל כקתולי לכל דבר הרתיעה אותם. גם אני עצמי, כשעניין הברחתי החוצה עלה על הפרק, התקשיתי לתאר את עצמי משתתף בטקסיהם, מקבל קומוניון תחת הלשון, מתפלל ומצטלב כמו פרחי-הכמרים השותקים שהיו חולפים ליד ביתנו לפני המלחמה. וזה שאכן אירע לחברתי רינה. לדבריה, עשרות שנים אחרי אותם דברים, כשהזדמנה בעת טיול באירופה לכנסייה כפרית קטנה בצ'כיה, עוד מצאה את עצמה בלי משים מצטלבת. אולם גם המסירה למנזרים הייתה קשה ומסובכת, מוגבלת למעטים בלבד, בעלי קשרים.

מפה לאוזן עברו סיפורים על מבצעים מסובכים של הברחת ילדים, בעיקר תינוקות, מורדמים בתוך שק או תרמיל. תחילה היו אלה ילדיו של אחד הבכירים בגטו, או בן של גברים משכבר אשר הופקד בידי המטפלת לשעבר תמורת כסף רב, אבנים טובות והבטחות לרכוש לרוב כאן ומעבר לים, בימים שיבואו.

דרך העולם היא. לא פעם שומע אני סיפורי הצלה מופלאים, ואוזני האמונה מאתרת מבין השורות את משפטי המפתח בנוסח "למזלנו היה לנו רכוש רב בעיירה", או "אמא הצליחה להסתיר בבגדיה טבעות משובצות אחדות" וכדומה.

לאמא לא היה כל ייחוס, רכוש או כסף, אבל היא לא נרתעה. בעקשנות החלה לחקור ולדרוש בין העובדים הליטאים בבית-החרושת, ודרך מכרים אחרים על אפשרות מחבוא לילדיה. נראה כי פחות קשה יהיה למצוא מקלט לילדה, מאשר לילד יהודי נימול. בנוסף שפרו סיכויי של הילד הצעיר יותר, מפני שהוא עשוי לעורר פחות תשומת-לב, להתאקלם מהר יותר ולסגל

לעצמו ביתר קלות את מנהגי המשפחה החדשה והשפה הזרה. כל הנימוקים האלה יחד חיזקו את החלטתה של אמי להעדיף קודם-כול את הוצאת אחותי.

הכנות

למסור את ילדתך לזרים בתנאי סיכון גדולים ביותר, כיצד עושים זאת. מה רבים הביורורים שנחוץ לערוך. אפילו כשהאנשים נראים טובי מזג והגונים לכאורה, האם יגלו יחס חם לילדך והאם הם שומרי סוד; האם דרים הם בבית מבודד דיו והאם נשקפת סכנה מצד שכנים עוינים או שוטר אשר גר בסמוך. היש להם קרובים בכפר, שאליהם יוכלו להעביר את הילדה בשעת סכנה מתקרבת; מה מידת תבונתם בהצבת סיפור-כיסוי מתאים אשר יעורר את אמון סביבתם, ומה עשוי להיות שיעור תושיתם בהחבאת בזק לנוכח מצב חירום פתאומי, בלא לאבד עשתונות; מהי מידת קור-רוחם שלא להזדרז ולדרוש החזרתה של הילדה לגטו ברגע ראשון של קושי, או האם חס ושלום, העניין עשוי להימאס עליהם והם ימסרו אותה לגרמנים. ושמה סתם רמאים ציניים הם, או עושי דברו של הגסטאפו?

פרטים רבים צריכה הייתה אמא לאסוף ולבדוק, בטרם תוכל להחליט. ואת כל המידע החשוב כל-כך היה עליה לרכז בזהירות ובטקט רב. אם יהודייה בודדה וסגופה, כורעת תחת משא העול הפיזי היומיומי בבריגדה, צריכה לבדה לאסוף ולהסכם ולשקלל את כל המידע ואת כל החלופות – אשר ספק אם בכלל קיימות – ולהגיע להחלטה הגורלית: לבטוח בליטאים, להפקיד בידיהם את ילדתה שלה, או – לוותר על היוזמה, על החריגה הנועזת מנתיבו של העדר, להיסחף אחר פיתויי ה"שב ואל תעשה" הכפויים עליך ולהשאיר אותה כאן.

וכל הלבטים האלה לעבור לבד, בלא עזר כנגד, בלי שותף לאחריות ולהחלטה. ודאי, היא התייעצה גם איתי בן העשר, סיפרה לי הרבה. שימשתי לה אוזן לגבי חלק מן הדאגות שלה, אותו חלק שהייתה נכונה להתחלק איתי בו. סופו של דבר, אחר היסוסים רבים ומשא ומתן מייגע שכלל גם ענייני כספים וסדרי תשלומים, החליטה אמא למסור את אחותי לידי משפחתה של מרתה.

מרתה הייתה אחת הפועלות בבית-החרושת למגפי לבד. דעותיהן של חברותיה לעבודה – שרובן גם היו שכנותיה – לגבי הגינותה ויושרה, לא היו חד-משמעיות. מה גם שאחד מבני משפחתה שלה או של בעלה היה ממוצא גרמני. משמעותית היתה גם העובדה שלא היו לה ילדים. אפשר היה לראות זאת כחיסרון אבל גם כיתרון. מצד אחד, ייתכן ויהיה לה עניין מיוחד לטפח קשר עם הילדה שבחסותה, מאידך היא עשויה לגלות כלפיה קשיחות מרת-נפש או חוסר רגישות מספקת; מבחינת אחרת, היעדר ילדים נוספים בבית יכול למנוע פטפוט אפשרי מצדם ברחוב, אולם הופעה פתאומית של ילדה במשפחה כזו תעורר את תשומת-לב

השכנים. דווקא מן הצד הכספי עשו בני המשפחה רושם טוב, מפני שלא גילו תובענות מיוחדת או תאוות בצע; הם הסתפקו במענק התחלתי צנוע ובתשלומים חודשיים לא גבוהים אשר עיקרם כיסוי ההוצאות הממשיות, כולל מזון משופר עבור אחותי. הם חזרו והדגישו שלא בגלל הכסף עושים הם את אשר עושים.

ביתם היה בשכונת עובדי-כפיים על ההר הירוק, בעבר השני של הנהר מול הגטו. גם להם היו היסוסים רבים בטרם החליטו. כמדומני ששררו אף חילוקי-דעות בין שני בני-הזוג, אבל בסופו של דבר התרצה הצד הממאן. יש לי סיבות להניח כי היה זה הבעל שסירב תחילה.

במשפחתם היו שלוש נפשות – שני בני-הזוג ואמא זקנה. עד היום לא ברור לי מי מהם היה ממוצא גרמני. אמא יצאה לשהות אצלם לילה אחד כדי להכירם יותר. הם נראו לה אנושיים וסימפטיים, למרות המוצא הגרמני אשר בשלב זה דווקא נראה היה לה כיתרון בטיחותי מסוים. עתה צריך היה להכין את הילדה, להשלים סידורים ולחפש דרך להוציאה מן הגטו.

סיפורים לא מעטים שמעתי על ילדים אשר הוריהם הצליחו בחירוף-נפש לסדר להם מקום מחבוא ובכל-זאת הילד סירב לצאת לשם או לא החזיק מעמד במקומו החדש מפאת געגועיו העזים. אמא הכינה את אחותי זמן רב עוד בטרם התברר מהו הפתרון שיימצא לה. הוסבר לה על הסכנה הגדלה והולכת לילדים בגטו ועל הצורך לנצל כל הזדמנות להימלט מכאן; גם אני, כמוה, אצא מכאן בקרוב, וכולנו ניפגש מחדש כעבור זמן לא רב, כאשר הדבר יהיה אפשרי. בנקודה זו בדבריה של אמא צירפתי גם אני המהומי הסכמה, ניד ראש של תמיכה, ועד היום קשה לי עם זיכרון זה. בינתיים – הוסיפה אמא – ממתין לה מקום נעים עם אנשים אוהבי ילדים, בית יפה וחצר, שם תוכל לשחק ללא קץ מבלי שאיש יפריע או יתנכל לה, ויהיו שם אוכל ומטעמים לרוב.

אמא נתנה לאחותי הבטחה נאמנה שברגע שהסכנה תחלוף – וזה צפוי בקרוב, בקרוב מאוד, כשהצבא האדום יגיע לכאן וישחרר את כולנו – תכף ומיד היא תבוא אליה ותיקחנה חזרה הביתה. אחותי הקטנה הבינה; היא נתנה אמון בדבריה של אמא וקיבלה את הדין. היא הייתה ישישה בת שש וארבעה חודשים, אשר שלישי חייה כבר עברו עליה בתנאי גטו. על כמה געגועים, פחד וצער חייב היה על ליבה הקטן לגבור, זאת אין אנו יכולים אלא לשער בלבד.

...בשלב מסוים החלו לרמוז לה, ואולי הבינה זאת בעצמה, כי רצוי שתמעיט בביקוריה לטובת התאקלמות הילדה. ייתכן אפילו שהיא יזמה זאת – בייסורים לא מעטים – בעצמה. שכן הסתבר, כך התאוננה מרתה, כי בימים שלאחר שהיותיה של אמי הילדה "קשה יותר. גם מוטב היה לשני הצדדים לצמצם את הסיכון הרב הכרוך במפגשים אלה. בחודשים הבאים נעשו אפוא ביקוריה של אמי נדירים יותר ויותר. מתי ביקרה אצל אחותי בפעם האחרונה אינני יודע; משבא הקיץ, יוני 1944 כמדומני, כחצי שנה אחר בוא אחותי אליהם, הודיעה מרתה

לאמא כי מחמת החזית הקרבה והולכת, או בהקשר לקייטנות העונה, הם יוצאים עם הילדה אל משפחתם שבכפר, ושוב איש לא ראה אותם יותר.

ידידים

מי היו ידידיה של אמא באותה עת, במי נתמכה בתקופה בה היה עול כה גדול על כתפיה? לעתים הייתי משתעשע בדמיונות נעריים באשר לאנשים עמם התראתה אמא בעת שהייתה נעלמת מן הבית. והלוא ידעתי שבימי ראשון לפנות ערב היא יוצאת לביתה של ד"ר גולאך. חשד מסוים ניסיתי להצמיד לאותו סוחר אדיב ומנומס שהיה בא אלינו בימי ראשון. מועמד אחר לקשרים רומאנטיים היה לגבי דידי אליעזר הסופר, מן המבקרים המתמידים בביתנו. אכן אליעזר ורעייתו ציפורה – שחורת שיער, צמה ארוכה, עיניים חומות, אשה יהודייה טיפוסית ויפה – היו ידידיו הנאמנים. אבא אינו יודע על מקומם הרב בחיינו שלנו באותן שנים. בדכאו עוד הספיק לפגוש באביו הקשיש של אליעזר, אך בני-הזוג עצמם לא ניצלו. אולם ידידות הנעורים המשיכה לקיים את עצמה – בשנים הבאות טרח אבא בשחזור סיפוריו של אליעזר מתוך ארכיוני עיתונות והוציא לאור בתל-אביב קובץ כתביו של ידיו וחברו לעט, אליעזר היימן.

אנשי רוח; בחורף האחרון של הגטו העסיקה אותם לא רק שאלת הישרדותם האישית אלא גם הדאגה לגורל פירות רוחם. יום אחד חזרה אמא משיחה עם אליעזר וסיפרה לי כי היא החליטה להטמין כתבי-יד ומסמכי משפחה. הדברים לא היו פשוטים – אחרי יום עמל, או בסופי-שבוע דחוסים, בנוסף לכל הטרדות שבעולם והעיפות המצטברת, לנבור בניירת המרובה שהורי גררו עמם ממקום למקום ולהחליט מה ייגנז ומה יינטש. במעשיות מפוכחת כשל אדם הכותב את צוואתו היא ניגשה למלאכה – בחרה בתעודות סיום שלה מן הגימנסיה בוויילקומיר ושל קורס האחיות של "אזע", תעודות הגמר של אבא מסמינר המורים בוויילנה ושל האוניברסיטה בקובנה בצד צילום מחזור המסיימים, ובנוסף – יומניו האישיים של אבא, כתבי-יד של סיפוריו, ושיריה שלה. כל אלה נאספו, נעטפו והונחו בתוך דוד פח המיועד להרתחת כביסה. אליהם גם צירפה – וכבר סיפרתי זאת – את אלבום החותמות שלי.

עתה התעוררה השאלה היכן להניח את המטמון. לכאורה אפשר היה להחביאו בין קירות כפולים של חדר, בעליית-הגג או מרתף. אולם החוש של אמא אמר כי מוטב לתיתו בתוך האדמה, הרחק ככל האפשר מן הבית.

האומנם הביאה בחשבון הרס או שריפה? אולם הייתה אפשרות כי הבית יחזור לרשותם של ליטאים ואלה בוודאי ישליכו כל שאינו בעל-ערך בעיניהם. הטמנה בשדה פתוח גם היא עוררה שאלות. קשה היה לחפור שם בהיחבא, ותמיד תיוותר שאלת זיהוי המקום ואיתורו כעבור זמן. כך נולד הרעיון לכרות בור בתוך מסתור. המרתף שלנו נפסל משום-מה – אולי הייתה קרקעיתו כבושה מדי או מרוצפת, וייתכן כי גבב הגרוטאות הרב, אשר נחוץ היה

להזיזו לצורך החפירה, הרתיע את אמא. גם היו שיקולים נבונים שלא להפר את מראהו הטבעי המגובב של מרתף זה אשר שימש לנו כמקום מחבוא קבוע. וכך נפל הפור על קרקעית המחסון שעמד לרשותנו בתוך מבנה שבחצר.

בערבים אחדי של חפירה, תוך פיזור זהיר של העפר הנחפר בשולי מגרשים ריקים ורחוקים, כרינו בהדרגה, אמא ואני לחילופין, בור עמוק מספיק כדי להשחיל לתוכו את דוד הכביסה ולכסותו מלמעלה. ברגע האחרון, בטרם ייחתם, פנתה אמא הביתה, נטלה לוח דיקט קטן שהכינה מראש, ובעיפרון כימי – שהרישום בו אינו נמחק ובהירטבו הופך כתבו לסגול – רשמה על פניו מספר שורות. עוד רואה אני אותה חורתת כך בערך:

כאן נמצאים כתבי-יד ותעודות של משפחת המשוררת
לאה גרינשטיין ובעלה הסופר ישראל קפלן אשר נכלאו בגטו
קובנה יחד עם ילדיהם שאליק ויהודית

בשנים 1941-1944

אולי עוד הוסיפה דבר-מה, וייתכן כי רשמה דברים אלה גם ברוסית. את הלוח הניחה אמא בראש המטמון ואנו סגרנוהו במכסה הפח. מעליו שמנו קרש, או לוח אבן, החזרנו את חוליית העפר ככל שיכולנו להדק, ויישרנו את פני הקרקע בלי להותיר סימנים.

לפני שנים אחדות, אחרי שספרו של אליעזר בעריכת אבי כבר ראה אור, הביא מאן-דהו לאבא תצלום מוזר של אריח קראמי אשר יהודי מצא בחטטו בין חורבות הגטו. הלוח היה עשוי בתבנית שני לוחות הברית והוטבעו בו בעברית צחה דברים בכתב-ידו של אליעזר. בהגיעו לארץ מסרם האיש לקרובי משפחת אליעזר. סגנון הרישום על הלוח מיד הזכיר לי את זה של אמי. ייתכן אפוא שהיה זה שריד ממטמון הכתבים של אליעזר, אשר כמו אמא, גם הוא הסתירו במקום כלשהו, אלא שעיקרו עדיין לא נתגלה.

אנוכי אליעזר	אליעזר היימאן, אשתו
היימן הנ"ל,	צפורה, אביו יצחק,
מפליטת הסופרים	אמו וויכנה וחותרנתו
היהודים הצעירים	פסה-פייגה -
בליטא, רשמתי	משארית ישראל
בעצם ידי טורים	במדינת ליטא -
אלו עלי לוחות אלו	יושבים בבית
לזיכרון לדור יבוא,	העבדים ובבית
ביום כב, באלול	האבדון, הוא הגיטו
ה. תש"ג ליצירה,	היהודי בויליאמפולה

22 בספטמבר 1943

/פרבר קובנה/.

/לספירת הנוצרים/

וכך, לפתע, כעבור הרבה שנים, התגלה לי – כאחת המגילות הגנוזות – עדות ממשית לזיכרונותיי המעומעמים על-אודות אמא ואליעזר, שותפים לחיפושי דרך ולמאמצים להשאיר עקבות. מעיין אני בסיפוריו של אליעזר המלאים פיוט ואופטימיות, אהבת הטבע וחיבה עמוקה לכפריים הליטאים. נוכחתי לדעת, כי משנספה היה בן 36 בסך הכול. מעולם לא נתתי את דעתי כמה צעירים היו בעצם מבוגרים אלה שחיו סביבי. לאליעזר וגם לציפורה קרובים כאן ובדרום-אפריקה. אין להם מושג על הזיכרונות החמים אשר אני נושא עמי מבני משפחותיהם שנספו. כך הדבר גם לגבי דמויות אחרות מן הגטו אשר זה מזמן גזו מן העולם ואני כאלבום חי נוצר את זכרם, ואין דורש.

פינויו של הרובע הישן ערבל ודחס מחדש את הקהילה המצטמצמת, וגם הוליד היכריות חדשות. כך קשרה אמא יחסי ידידות עם זוג אנשים מן הרובע המפונה, הוא כנראה רופא, וגם היא מתחום רפואי כלשהו. ליוונו אותם בתלאותיהם עד שמצאו לעצמם פינת מגורים חדשה, ובינתיים אחסנו אצלנו חלק ממיטלטליהם. ידידותיים, אדיבים וטובי מזג, הם גילו עניין רב בקשייה של אמי, בבדידותה ולבטיה. אף שבוודאי היו בגטו מן ההתחלה, מבחינתו – ובמיוחד הגבר – הם היו כתגבורת רעננה המוכנסת למשחק בשלבי האחרונים. יוצאי גרמניה או מקום כלשהו אחר במערב-אירופה, היו שונים מרוב הבריות סביבי, וזה משך אותי מאוד. ואולי היו הדברים פשוטים יותר – נהיתי אחר דמות סמכותית ואופטימית כשל אותו רופא, התגעגתי לאב.

"זוג הרופאים" הביאו בחשבון את האפשרות שהגטו יחוסל בקרוב ודייריו יועברו, במקרה הטוב, למקום אחר. בנסיבות כאלה – הם אמרו זה לזה בנוכחותנו בהחלטיות מפוכחת – או שהם ינסו להסתלק ברגע האחרון או יאבדו את עצמם לדעת בעזרת רעל אשר מוכן עימם תמיד. בני-מזל – לא היו להם ילדים. אמא הסתייגה מגישה זו וטענה כי בכל הנסיבות לא צריך לאבד את התקווה; יש להמשיך תמיד ולחפש דרך להיוותר בחיים.

חפציהם גם הם היו שונים משל הבריות סביבי. בענייניות מעשית הם הציעו לי ליטול ממטענם הגדוש פריטים שונים אשר שוב לא מצאו בהם עניין. בין הדברים שבחרתי היה צרור גלויות אשר על גבם מודפסים סמלים של פרובינציות שונות בשוויצריה. בימים הבאים ניסיתי לארגן כרטיסים אלה למעין סדרות קלפים, למשחקים דמיוניים שלי עם עצמי – חברים למשחק כבר לא היו כמעט סביבי, וגם אחותי כבר לא הייתה עמי. שיחקתי לי לבדי ודמיוני שוטט לו חופשי בין פסגות מושלגות, אגמים ויער. כעבור שנים, בביקורי בשוויצריה כתייר, לא פסקה הלחישה בתוכי, אולי אגלה בדוכני המזכרות את אותן הגלויות עצמן ובאמצעותן אוכל לשחזר מעט זיכרונות אבודים.

פריט מיוחד במינו מבין חפצי בני-הזוג משך את תשומת-לבי מן ההתחלה – מבחנה קצרה ורחבה, מכוסה בפלסטר, ובה, בתוך נזל חריף-ריח, כנראה פורמלין, צף לו בתנוחה אופיינית עובר אנושי בן חודשים אחדים כשחבל הטבור כרוך סביבו. אולי מעיד הדבר שהאיש היה לפני המלחמה רופא נשים; אינני יודע. מראה העובר הפנט אותי, ריתק אותי כבחבלי קסם – האומנם כזה הייתי גם אני פעם, כזו הייתה אחותי? והעובר עצמו, אלמלא היה במבחנה, ייתכן שהיה כעת בן-אדם מבוגר, אולי אפילו איתנו בגטו. ואם כן, שמא בחוכמה בחר בהעדיפו את הפורמלין.

אבל דווקא חפץ זה, מבין כל אוצרותיהם, הם היססו לתת לי. בדמיוני הפרוע עלה הרעיון כי זהו בעצם ילדם שלהם, אשר בדרך סמויה מנסים הם להעבירו בשלום דרך תלאות הגטו. ניתן להניח כי סירובם נבע בעצם מרצונם הפתטי לנסות לבלום את אי-הסדר הפושה סביב – מוצג ביולוגי אין מקומו בידיו של ילד. בסופו של דבר, אחר הפצרותי החוזרות ונשנות באמצעות אמא הרשו לי האנשים לקחת, בהשאלה את העובר המשומר.

באותה עת כבר הייתי ידען לא קטן בתהליכי היריון והתפתחות עוברים, בזכות הסבריה של אמא, שתמיד נידבה לי מידע בנושאי גוף האדם, תהליכים פיזיולוגיים וגורמי מחלות, להוציא היבטים מיניים, אשר לגבי עצם קיומם נותרתי – בלא דעת – בור גמור עוד שנים רבות. כתרנגול אוויל הסתובבתי בחוצות הגטו והמבחנה בכיסי, תר אחר הזדמנות להרשים מבוגרים וילדים. אפילו את חברי יוהאן חוקר הטבע יכולתי הפעם להפתיע. כל-כך התקשרתי לחפץ זה, עד שבבוא העת נטלתיו עמי למקום מחבואי. מעשה אווילי אשר כבר שייך לסיפור אחר. וזוג הרופאים, האם ניצלו, שמא חיים המה עד היום הזה? אינני יודע – הרי אף את שמותיהם אני לא זוכר.

סופו של חורף

הימים הבאים, ללא אחותי, היו שונים. עצב עמוק, בלתי-מוגדר אך מוחשי מאוד, חבר אלינו. גם הגטו סביב השתנה, כינויו החדש "מחנה ריכוז" במקום "גטו" בא לידי ביטוי באירועים השוטפים, שנוקשותם הלכה ורבה, בעוד השמועות המגיעות ממקבצים יהודיים אחרונים פה ושם נעשו יותר ויותר מטריפות את הדעת.

היינו לציבור אנשים מצטמצם והולך, אשר הטבעת סביבו הולכת ומתהדקת. הסיכוי שהמכה שתונחת בפעם הבאה לא תפגע בך ישירות הלך וקטן. רבים מבין אלה שלא ראו סיכוי בהימלטות החלו להכין לעצמם מקומות מסתור סביב ומתחת לבתיהם. "מאלינות" – תותי יער, כך כינו מחבואים אלה, אולי מחמת אופיים המתכרבל של גרגרי התות בתוך מצעית הפרי, או משום כשרון הסתתרותם בינות לעלוות עצי היער. בכל בית שני החלו לחפור מחילות, להעלים פתחים, לחסום חללים נסתרים. היו שהגדילו חפור הרחק מחוץ לבית,

לעבר מבנים שבחצר. אם דיברו על כך, היה זה בחשאיות גמורה ובלא לציין פרטים יתרים: "הם בונים מלינה", ותו לא.

זוג ההורים הצעיר שצורף לחדרנו לא שהה איתנו, בסופו של דבר, אלא זמן קצר בלבד. מיד לאחר כניסתם המשיכו במשא ומתן ממושך שהיה להם עם איכר בכפר רחוק, ידיד אביהם, על החבאתו של מוטל"ה שלהם. האיכר היה כבר מוכן לקחת אליו את הילד, אבל ההורים דחו משבוע לשבוע את המסירה – לא עמד בהם כוחם להיפרד ממנו. השיחות סביב בנושא זה, הדמעות והגניחות בלילות, מילאו את החדר הקט והעסיקו את שארית כוחותינו. האיכר היה מגיע לעיר מדי שבועות אחדים ונדרש היה להידבר איתנו מראש על מהלכי ההעברה בביקורו הבא. פעמיים ושלוש התחרטו ברגע האחרון, אחר שהלז כבר הגיע עם עגלתו עד סמוך לגדר ועריסה מוסווית בתוכה. סופם של דברים שמוטל"ה אכן הוצא מהגטו, בלב שבור ומתייפח. מיד לאחר-מכן עזבו הוריו את חדרנו. בלעדי תינוקם אולי נקל היה להם למצוא מקום נוח יותר לעצמם, או לא עצרו כוח להמשיך ולגור בחדר בו ניצב היה הלול של ילדם.

לא זמן רב הניחו לנו לגור שנינו לבדנו. הפעם כפו עלינו אשה וילד. סיפור משונה היה זה. היות ובעת שיבוצם בחדרנו לא אירעו פינויי כפייה חדשים, הרי שהיה להם מקום מגורים אחר. אלא שבמהרה למדנו כי מדובר כאן בגברת שהיא אהובתו החשאית של פקיד בכיר בקומיטט, והוא שסידר לה פינה חלופית.

הייתה זו אשה בשנות השלושים המוקדמות, רזה וגבוהה. לטעמי שלי היא כלל לא נראתה נאה או מושכת, אך תמיד הייתה מבושמת וצבועת שפתיים. מחובות עבודה היא הייתה פטורה וכל שעסקה בו במשך היום היה טיפוח ציפורניה ושערה. היא נראתה לי אשה משכילה למדי, מן המעמד הבינוני, אשר גמרה אומר להעדיף ביטחון מסוים על דימוי מהוגן. עמה היה בנה, צעיר ממני בשנים אחדות, ואת שניהם שטמתי מעומק לבי. מפונק ובכיי, ללא אבא, צבטתיו והתעמרתיו בו בכל הזדמנות. למעשה הם לא שהו הרבה במחיצתנו, כי בסופי-השבוע היו נעלמים למקום כלשהו למספר ימים. בדמיוני התמים הנחתי כי הם מצטרפים לארוחות השבת של הפקיד ומשפחתו. קרוב לחודשיים גרו עמנו, וכמו שהופיעו כך גם נעלמו יום אחד ולא נודע לנו לאן. ובינתיים החורף הלך ונגזז, האביב קרב ובא.

מתי החל עניין הוצאתי שלי מהגטו לקרום עור וגידים? כשאמא נוכחה לדעת שסיכוייה לצרף אותי ליוצאים ליער מעטים מאוד. מצד שני, הבריורים שניהלה לגבי החבאת אחותי הותירו בידיה מספר קצות-חוט באשר לפתרונות אפשריים עבורי. אמא לא הזדרזה לקדמם, בין השאר, כי המועמדים לקבלני ביקשו כסף רב. מכיוון שבינתיים היה שקט יחסי בגטו, המשיכה אמא לחפש אפשרויות חלופיות. ההנחה שלה הייתה, כי אם המצב יחריף, ויתגלו סימנים ראשוניים להכנת פינויו של הגטו – דבר אשר חששו לו יותר ויותר עם התקרבות נוספת של החזית – מיד היא תנקוט מהלכים להברחתו החוצה. מוזר היה לי לתאר את עצמי יוצא מכאן,

לבדי בין ליטאים. כה רבים היו סימני השאלה, הספקות והסכנות, עד שנזח היה גם לי וגם לאמא שעניין הוצאתי החוצה לא יחרוג בינתיים משלב של בירורים בלבד.

עדיין לא סיפרתי על מינה והמטפלת שלה.

ילדה בגילי, חיזורת, עדינה ושקטה. למעשה קראו לה מינה'לה. משהכרתי אותה יותר, נזכרתי שספוגה היא בכובד-ראש ועצב מפוכח, הרבה מכפי גילה. אביה היה מורה, עמית של אבי, והוא נלקח בימים הראשונים. נותרה האם, חולנית מאוד, ובתה אשר לצורך הטיפול בה העסיקו, עוד מלפני המלחמה, צעירה אחת יוצאת עיירה קטנה שהייתה מתגוררת עמם בביתם. כך גם נכנסו יחד לגטו והשתכנו בחדר ברובע סלובודקה העתיק, בתוך בית ישן עשוי קורות עץ לא מהוקצעים וגג אזוב, ככל בתי השטעטל סביב.

נאמנות חברית שרתה בחוג חבריו של אבא. וכי לא באו מורים לעזור לנו ביום הפינוי הבהול? כל עוד היה איתנו התמיד אבא לבקר משפחה זו. גם אני נלוויתי אליו לעתים. משנלקח לריגה המשיכה אמא, ככל שיכלה, בביקורים אלה. את אמה של מינה מעולם לא ראיתי אלא במיטה. חרישית, חלושה אך מאירת פנים, שעה הארוך אסוף כמסגרת נאה הולכת וכה סביב לפני העדינים והחיוורים, הייתה כל פעם מחדש נבוכה על ביקורנו. אסירת תודה חזרה והתנצלה על כי אינה יכולה במאומה לגמול לנו על התעניינותנו העקבית בה ובילדתה. יום אחד נודע לי כי שוב איננה בחיים. מינה'לה נותרה לבדה עם המטפלת, אשר לא נטשה אותה גם בימים הבאים. משנצטוו תושבי אותו הרובע לפנות את בתיהם, יזמה אמא כי יקצו לשתיים את הקיטון הסמוך למטבח הדירה שלנו. דיירי החדרים האחרים בביתנו לא נלהבו להצעה זו, אולם קיבלו את הדין. הרי ממילא היה הקומיטט מכניס לשם את מישהו, טענה אמי.

מכאן ואילך, מתחילתנו של החורף האחרון, היו אפוא מינה'לה והמטפלת דרות לידנו וחייהן מעורבים בשלנו. ייתכן כי שכנותן גם הקלה על אמי להיעדר בלילות שבהם הייתה שוהה עם אחותי. המטפלת הייתה בחורה צעירה, פרובינציאלית מעט ועצורת הליכות, גוף מלא ועיניים בורקות. במינה טיפלה בנאמנות, בלא להסתיר את שביעות רצונה מן השבחים אשר מסירותה הייתה מזכה אותה. כיצד התכלכלו השתיים אינני יודע, כי המטפלת לא הייתה יוצאת לבריגדה. אולי מפאת הגבלה בבריאותה. במקום זאת עסקה במלאכות יד או תפירה.

במהרה החלו הליכותיה להשתנות. המעבר לשכונה החדשה הסיר ממנה מידה של ריסון והתאפקות, בה נהגה כאשר אמה של מינה עוד הייתה חיה. עתה השליכה עצמה אל נהר החיים. טבעות זהב החלו להופיע על אצבעותיה וצחקוקים קולניים נשמעו ממעונה. מסתבר כי צורף אחד החל להקדיש לה תשומת-לב מיוחדת וממבע פניה ניכר היה כי היא נהנית לא רק מן העונג החשאי שמפכה מבעד לקירות הדקים של הקיטון, אלא גם ממעמדה החדש. כבמטה-קסמים הפכה הנערה הכפרית המאופקת לאשה צעירה הלבושה יפה תמיד, וכל כולה קורנת סביב נשיות מפתה. בפליאה הייתי מתבונן בה מסתובבת ימים שלמים בבית

וגרבי משי נאים על רגליה הנתונות בנעלי-בית ירקרקות, מרופדות פרווה. ללא כל מבוכה הייתה לרגע קט יוצאת בחלוק פרוע מקיטונה ומבקשת גפרורים להדליק סיגריה משובחת, בטרם תשוב ותסתגר עם האיש המלביש אותה בעדיים. ריח בושם קל המהול באווירה של חטא היה עולה בנחירי ומסחרר את דעתו של בן האחת-עשרה.

חצי שנה מאוחר יותר, כששבתי לבקר בין שרידי ביתנו נתקלתי שם להפתעתי במשהו נוסף – בנעל בית ירקרקה עטורת פרווה, שמתוכה אף בצבצו, כמדומני, שרידי אדם כלשהם. כך הסתיימה, אולי, שקיקת החיים התוססת של המטפלת של מינה'לה.

לימודים ב"אורט"

תמיד חשבתי, כי ללימודים ב"אורט" קיבלו אותי בימי הגטו האחרונים בלבד, הווה אומר בחורף השלישי. אולם ברשומות הגטו מציינים כי שלושת הבלוקים הגדולים (A, B, C) אשר באחד מהם, בקומת הקרקע, זוכר אני כי למדנו – פונו כבר בסתיו שלפני כן. ייתכן אפוא שבית-הספר התקיים בבלוק אחר שהושאר בידי היהודים – לא כל זיכרונותי מסתדרים עם הנתונים ההיסטוריים. מוקי ונערים בוגרים אחרים למדו שם בשנים שלפני-כן, ואנו הצעירים עקבנו אחר מעשיהם בעניין ובקנאה. יום אחד הציבו שם תערוכה של עבודות התלמידים. לאורך הקירות הוצגו עבודות מצטיינות, לפי שלבי הלימוד השונים, החל בהכנת מלבן מתכתי ישר-זווית, לאחר-מכן מד-זווית, מחוגה, מד-עובי, ידיות, ושיא השיאים – מנעולי תלייה ומנעולי דלת, כולם מעשה ידי התלמידים. את ההצדקה להפעלת בית-אולפנה זה נימקו אנשינו בצורך להכשיר קאדרים חדשים של אנשי מקצוע עבור בתי-המלאכה, והגרמנים הסכימו לכך. למעשה הייתה זו הזדמנות להעסיק בני-נוער במסגרת לימודית כלשהי ולהרחיקם לזמן-מה מעבודות הפרך.

הפריטים המוצגים בהקו במשטחיהם המשויפים להפליא. מן המראה הנאה שלהם קרנה תחושה של יציבות וביטחון – ניגוד גמור להרגשתנו היומיומית. לנערים בעלי תבונת-כפיים כזו ודאי גם לא יאונה כל רע. זכרתי את פליאתי המהולה בקנאה בעיירה של סבא, כאשר אחד הנערים שם הזמין אותי לחצר ביתו ואפשר לי להתיישב בתוך תא הנהג של אוטומוביל עשוי עץ אשר הוא בנה במו ידיו.

היה גם שיקול ענייני – השתייכות למסגרת לימודי המלאכה אולי עשויה להקנות חסינות מסוימת בשעת צרה. פנתה אמא למי שפנתה ובחודשים הבאים, משהגעתי לגיל עשר וחצי, הייתי לחניך-שוליה בבית-הספר המקצועי. שוב טעמתי קורטוב של היות תלמיד בית-ספר. מיד עם כניסתי הוטל עלי התרגיל הראשון – לשייף את משטחיו של מרובע מתכת לא גדול, עד שיהפוך לריבוע כהלכה אשר כל ששת פניו חלקים וישרים ופאותיהם ניצבות זו לזו. שייפתי ושייפתי, חזרתי ושייפתי, וכל פעם מחדש הצביעו הסרגל ומד-הזווית על כישלוני

בחרושת כפיים. שעות על-גבי שעות המשכתי בעקשנות להתייגע עם המשוף הגדול עד שפיסת הברזל שהועמדה לרשותי כמעט והפכה כולה לאבק, ותוצאות אין. עד ליומי האחרון במוסד זה לא הגעתי לשלב בו אניח דעתו של מדריכי והוא יאשר לי לעבור לעבודה הבאה. תקופת חניכותי הייתה קצרה. באו מאורעות, ולימודי בבית-הספר המקצועי, המסגרת הלימודים האחרונה שלי בגטו, נסתיימו גם הם.

מקור: שלום אילתי, לחצות את הנהר, יד ושם, ירושלים, 1999, עמ' 124-141.